

ГОРДУНОВСЬКИЙ О.М.

ПОСЕРЕДНИЦТВО У ХЛІБНІЙ ТОРГІВЛІ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ХІХ ст.

У статті на значній джерельній базі схарактеризовані суть протекціоністської політики царського уряду Російської імперії в галузі хлібної торгівлі на території Південної України, ставлення регіонального чиновництва до проблем місцевого купецтва.

Зрозуміло, що найбільшими посередниками в торгівлі збіжжям між безпосередніми виробниками, власниками маєтків і ринками були купці, яким у нашій роботі присвячено спеціальний підрозділ. Окрім їх безпосередньої діяльності існували й інші форми посередництва, про які частково вже зазначалося. Зокрема, поняття скупщик: воно не мало чітко сформульованого соціально-економічного “обриса”, а тому могло поширюватися на представників різних прошарків тогочасного суспільства, котрі на певний момент займалися купівлею-продажем. Причому, за умов дрібного й найдрібнішого селянського виробництва, через зростання необхідності оптового збуту, що було пов’язано з поступовим розширенням внутрішньої мережі ярмарків, торгів і базарів, скупщики дедалі більше перебирали на себе роздрібну торгівлю. При цьому певну позитивну роль, незважаючи на свої примітивні форми, на дрібних місцевих ринках відігравали *торговий і лихварський* капітали.

Простежувалася й певна закономірність: чим “глухіше” і віддаленіше знаходилося село від торгових осередків, чим менше воно підпадало під вплив “нових капіталістичних порядків” (залізниць, великого товарного землеробства тощо), тим сильніше відчувалася монополія місцевих “бізнесменів” і залежність від них околиць селян. Причому, така “монополія” та “залежність” могли набувати найгрубіших проявів. Число цих, за виразом В.Леніна, “дрібних п’явок”, порівняно з мізерною кількістю продукції у селян, було досить значним.

Корінні жителі придумували їм різні назви: “прасоли”, “шибаї”, “щетинники”, “маяки”, “іваші”, “булини” і т.п. Домінування натурального господарства, зумовлюючи недостатню кількість наявних грошей, а тому їх дорожнечу на селі, вело до надмірного зростання значення всіх цих “куркулів”, що нерідко не відповідало розмірам вкладених ними капіталів. Часто стосунки між безпосереднім виробником і посередником перетворювались у форму кабали. Разом з тим, на той період (і навіть набагато раніше) розвиток буржуазних відносин практично не міг відбуватися без дрібних торговців і скупщиків, котрі стали “хазяями” невеликих сільських і містечкових ярмарків, торгів і базарів.

Гордуновський Олег Миколайович - кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та економічної теорії Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України.

Використовуючи значну різницю цін на збіжжя в різних місцевостях і в певні пори року, скупщики навідувалися на різні ярмарки, торги та базари й скуповували його у приїжджих безпосередніх виробників, щоб потім перепродати з великою вигодою для себе.

Придбавши велику кількість хліба, вони незабаром перепродували його на найголовніших ринках оптовим торговцям і підрядчикам. Обсяги таких обороток досягали сотень, а то і тисяч четвертей. Найбільш активно посередники діяли в серпні - вересні, коли селянин особливо потребував грошей для сплати податків і розрахунків з поміщиками. Тому вони продавали хліб нового врожаю за мізерні кошти. Зокрема, на території Катеринославщини й Херсонщини перепродажем збіжжя професійно займалися комісiонери, маклери, "агенти", фактори та торговці, яких жителі називали "куркулями" [1, с. 240]. Реалізуючи хліб у містах-портах "великим" торговцям, вони отримували чималі прибутки.

Проте слід пам'ятати: в умовах бездоріжжя від малих населених пунктів посередник відігравав і позитивну роль, бо селянин, як правило, не міг навіть тимчасово покинути власне господарство, щоб вивезти хліб на ринок і там витратити час на його реалізацію. В радянській історіографії посередницьку діяльність у цьому контексті здебільшого оцінено негативно. При цьому замовчувався той простий факт, що інакше сільська продукція взагалі могла не дійти до ринку.

Не могли часто обійтися без посередника й заможні землевласники, бо в них нерідко виникала нагальна потреба пошуку більш вигідних місць продажу збіжжя. Ось як описав дії останнього поміщик О.Міллер у своєму листі до родича Г.Нечаєва від 10 грудня 1843 р.: "Цены на хлеб здесь* очень низки, пшеница первого сорта от 14 до 15 руб. четверть... Нельзя вам жаловаться, говоря откровенно, на сию продажу, ибо пшеница ваша и лен почти ниже 3 сорта. Доказательством тому служит, что *маклер Ландау бежал более недели по всем конторам с вашею пшеницею и льном и, наконец, отказался от продажи*"(!) [2, с.224].

В окремих випадках "комісія" посередника становила 2% від реалізованого товару. Правда, господар хліба мав постійно остерігатися, щоб до справи не долучився недосвідчений комісiонер. Нерідко в ролі посередника виступав "благонадежный" торговий дім [2, с.224]. Арбітром у стосунках безпосередній виробник - поміщик - скупщик міг стати Комерційний суд, але на чесність і порядність його представників годі було сподіватися. "Что делается у нас в Коммерческом суде, - писав управляючий маєтком А.Зеньківський 25 грудня 1851 р. з Одеси поміщику Г. Нечаєву, - то на бумаге и объяснить не могу. Скажу только, что вступивший новый председатель Карузд с 15-го числа первою обязанностию себе поставил проверить кассу, но к удивлению его и всех, в ней, *в замен значительных сумм, оказалась одна пустота, перевитая паутиною*. Вследствие такой неожиданности кассир - Стреха взят в острог, Гамалея под присмотром, члены и секретарь подвергнуты наложению ареста на имущество. Для раскрытия же растраченных сум назначена, и действует уже, следственная комиссия, и пока открыты начеты более 100 000 руб. сереб. Это неожиданное происшествие навело на всех служащих в суде ужас..."

[2, с.224].

До торгівлі збіжжям охоче долучилися лихварі, які за умов поширення та поглиблення товарно-грошових відносин на селі мали з того неабиякий зиск. Їх діяльність, за висловом К.Маркса, “централізувала грошове майно” там, де засоби виробництва продовжували лишатись роздрібленими. Вона не змінювала способу виробництва, але “присмоктувалася до нього як паразит” і призводила до жалюгідного стану. Саме в такому становищі й відбувався подальший процес відтворення, а в народі зростала ненависть до лихварів. Хоча грошові операції останніх слід вважати одним із дієвих засобів ще більшого збагачення заможних прошарків. Гроші в борг або на хліб примушували потім незалежних селян їх відпрацьовувати в різні способи: орання поля, транспортування зерна на ринки тощо. Часто-густо лихварями зі значними капіталами ставали розбагатілі односельці-торгівці, котрі згодом вимагали від своїх боржників виконання певних зобов’язань: не позичати гроші чи зерно ні в кого іншого, крім свого кредитора, не перевозити “чужий” хліб і т.п. На території південних регіонів, а також у деяких інших місцевостях України, спостерігалось таке явище, як надання позики зерна для посіву з тим, щоб позичальник відшкодував 1/4, 1/3, а то й 1/2 майбутнього врожаю [3, с.65, 66]. Отже, перерозподіл збіжжя відбувався ще до того, як воно з’являлося у землероба. Хліб і земля нерідко ставали заставами при наданні грошей лихварями в кредит під дуже високі відсотки, а тому багато колись “благополучних” господарств розорялися.

Особливо помітну роль посередники відігравали в чумацтві, бо візники практично завжди гостро потребували наявних грошей. Ставши боржниками, зокрема скупщиків збіжжя, вони вже мушили підкорюватися своїм кредиторам і спрямовувати перевезення вантажів у вигідному для тих напрямку, особливо міста-порти. Наприклад, на Херсонщині посередник міг очікувати протягом року слушного моменту, щоб скористатися крайньою нуждою землероба й запропонувати йому свої “послуги”, а потім мало-помалу закабаливши того, примусити транспортувати власний хліб за безцінь [4, с. 282].

Причому і серед скупщиків існувало значне розшарування. Найбільш заможні серед них вже “не моталися” особисто по різних “усюдинам”, а для скупівлі хліба по селах наймали прикажчиків. Ті ж, у свою чергу, взимку (перед настанням строку сплати податків) починали “полювати” на фурщиків, щоб вигідно домовитися з ними на перевезення товарів наступної весни. Потребуючи грошей, чумаки погоджувалися навіть на сумнівні умови контрактів. Отримавши задатки, вони нерідко потрапляли у залежність посередника на цілий сезон. Адже домовившись узимку, чумаки втрачали приблизно 30-50% від того, що могли заробити, уклавши угоду весною [5, №65; 6, с.458; 7, с.224].

З метою полегшення умовляння візників, наймачі або їх довірені особи, споювали чумаків, давали щедрі обіцянки щодо заробітку, а то й “тиснули” на тих через підкуплених представників місцевої влади. Раз “опікшись” на виконанні таких контрактів, чумаки через матеріальну безвиходь знову мушили найматися до хазяїв товарів, хоч інколи це загрожувало їм остаточним розоренням [8, с.98]. До того додавалися непередбачувані при

транспортуванні втрати зерна через негоду чи крадіжки, необхідність наймати “чужі” фури через нестачу власних тощо[2, с.311].

Важливо ще раз наголосити на тому, що радянська історіографія, виходячи з постулатів марксистсько-ленінської методології, різко негативно оцінювала роль посередництва в сфері купівлі-продажу. Тільки в новітній історичній науці оцінки такої діяльності набули позитиву. Так, В.Шевченко в своїй статті про соціально-економічні передумови скасування кріпосного права назвав посередників, які займалися перекупкою різноманітних товарів для реалізації на ярмарках, базарах та торгах *“своєрідними керманичами в розширенні участі України у зовнішній та внутрішній торгівлі Російської імперії й особливо в формуванні власного національного ринку”*. Причому, поряд з традиційними для “давньої” української торгівлі купцями та просолами й особливо чумаками, вчений у дореформений період виділив появу нових категорій перекупників: куркулів, офенів, тарханів і т. п. На думку В.Шевченка, особливо інтенсивно формувався прошарок куркулів, котрі після скасування кріпацтва почали відігравати помітну роль у “капіталізації” як села у цілому, так і сільського господарства зокрема[9, с. 142].

З певним обумовленням така характеристика, на наш погляд, дійсно відображає місце посередництва в розвитку товарно-грошових відносин на селі, зокрема в сфері купівлі-продажу збіжжя. Адже більшість великих землевласників протягом усього XIX ст. продовжувала вести свої господарства старими рутинними способами, прагнучи збільшити їх прибутковість не за рахунок нововведень, а інтенсифікації кріпосної праці в формі “урочної” та “місячної” панщини, що з’явилася на межі 40-х і 50-х років [1, с.78, 79]. Тому-то, як нам здається, саме поміщицькі маєтки, котрі в першу чергу охопила економічна криза, потребували участі посередника з його “додатковим” капіталом, професійними навичками, з кращим знанням кон’юнктури ринку, а головне - “рухливістю” в бажанні заробити гроші. Посередник, особливо дрібний і не зв’язаний особистим господарством, міг більш вільно й на довші терміни їздити в торгових справах, відвідувати найвіддаленіші місцевості, де скуповував хліб у найвигідніший для себе спосіб. А умова для всього цього існувала лише одна - наявність певної суми грошей.

“Послуг” посередника потребували й селяни, і в першу чергу ті, котрі були “прикріплені” до землі, сильніше залежали від волі “свого” пана, не мали можливості вільного пересування територією імперії, не кажучи вже про зарубіжжя. Крім того, нерідка відсутність власних підвод унеможливлювала їх спроби реалізувати власноруч вирощене зерно на більш-менш віддалених торгових осередках, де ціна на нього була помітно вищою. В Російській імперії на передодні скасування кріпосного права таких обмежень зазнавало понад 70% селян[10, с.15].

Діяльність посередників значною мірою опосередковано впливала і на розвиток системи кредитування в країні, розгалуженню та зміцненню банківської мережі. Правда, паралельно зростала заборгованість поміщиків і інших осіб як кредитним установам, так і приватним кредиторам. Через що посередникам у руки часто потрапляли “кріпосні душі”, чужі маєтки і врожаї. Й коли врахувати той факт, що в Російській імперії на 1833 р. з 127 тис.

дворянських родин у 18 тис. відібрали за борги кріпаків, а в 1859 р. таких “постраждалих” вже налічувалося понад 27 тис. (або 21,3% від їх загальної чисельності), то можна лише уявити скільки тисяч господарств змінило власників і можливо відійшло від виробництва зерна на ринок. На передодні реформи сума боргів поміщиків, у яких маєтки були закладені лише в кредитних установах, досягла 425 тис. крб., що вдвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету[10, с.15].

На масштаби посередництва, безперечно, впливали кризові явища, стихійні лиха, війни тощо. Наприклад, у роки Кримської війни, у порівнянні з довоєнним періодом, вивіз хліба за кордон (отже і внутрішні перевезення) скоротився в 13 разів[11, с.10, 11]. Це, зрозуміло, не могло не зумовити зменшення потреб у “других руках” при доставці збіжжя на ринки збуту, посилити конкуренцію на шляху його реалізації.

В цьому контексті важлива позиція царського уряду, який починаючи ще з XVIII ст., прагнув зменшити кількість ланок на шляху хліба від виробника до споживача[12, с.171, 172]. В 1725 р. навіть був оприлюднений указ, потім підтверджений у 1754 р., про заборону купцям їздити “в уезды и на дорогах, кроме указанных мест, у самих продавцов отнюдь не перекупать” хліб і “съестные припасы”. Заборонялося на ярмарках і базарах до полудня здійснювати оптові закупки, лише потім “на рынках давалась воля всем невозбранно”. “А буде онде перекупики и промышленники вышеозначенные неуказные часы и в уезды отъезжать и закупать, и с продавцами согласие и взятки иметь будут. И у таких по поиме их взято будет все то, что купил, из которого половину на гошпиталь, а другая половина отдана будет доносителю”. На той час цей указ мав досить дієву силу. На середину ж XIX ст. сталися значні послаблення в цій царині з боку уряду, бо фактичних прикладів конфіскації купленого товару через якісь правопорушення посередників нами виявлено не багато. Хоча І.Ковальченко та Л.Мілов вважали, що навіть через 100 років ця проблема продовжувала хвилювати суспільство й знаходила відгук у публіцистиці 40-50-х років. Бо власне через це “процес консолідації обласних, а потім регіональних ринків відбувався надзвичайно повільно” [13, с. 228, 229]*.

Таким чином, у XIX ст. посередництво в багатьох випадках вже було неодмінним атрибутом більшості торгових операцій зі збіжжям, помітно, в цілому позитивно, впливало на розвиток буржуазних відносин на селі Південної України.

* Мова йде про Одесу.

1. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій. - К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1954. - 452 с.

2. Джерела з історії Південної України. - Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. - Т. 3. - 488 с.

3. Журнал министерства государственных имуществ, 1854. - № 3. - Отд. 2.

4. Шмидт А. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А.Шмидт. - СПб.: Типография Калиновского, 1863. - Т.23. - Ч.1. - 601 с.

5. Русский дневник, 1859. - № 65.
6. Шмидт А. Об улучшении перевозочных средств в Южной России / А.Шмидт // Русский вестник, 1860. - Т.27.
7. Янсон Ю.Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю.Е.Янсон.-СПб., 1870.- 412 с.
8. Слабеев І.С. З історії нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII - першої половини XIX ст.) / І.С.Слабеев.-К.: Наукова думка, 1964. - 139 с.
9. Шевченко В.М. Передумови скасування кріпацтва (соціально-економічний аспект) // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - К., 2008. - Вип. XIV. - С.139-146.
10. Федоров В.А. История России: 1861-1917 / В.А.Федоров. - М., 2000. - 248 с.
11. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива. - М., 1991. - С.10, 11.
12. Чулков М.Д. Историческое описание Российской комерции при всех портах и границах / М.Д.Чулков. - СПб., 1786. - Т.VI. - Кн.1.
13. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII - начало XX века: Опыт количественного анализа / И.Д.Ковальченко, Л.В.Милов. - М., 1974. - 412 с.

Гордуновский О.Н.

Посредничество в хлебной торговле в Южной Украине в XIX ст.

В статье на значительной документальной базе, в частности архивном материале, обстоятельно характеризуются сущность протекционистской политики царского правительства Российской империи в отрасли хлебной торговли на территории Южной Украины, отношение регионального чиновничества к профессиональным проблемам местного купечества, а также принципиальные изменения, какие произошли в государственном таможенном деле и акцизных сборах на протяжении XIX ст.

Gordunovsky O.M.

The mediation in grain trade of Southern Ukraine in the XIX cent.

In this work the essence of the protectionist policy of the tsar's government of Russian empire in the branch of grain trade in South Ukraine, attitude of regional officialdom to the problems of the local the merchants were described on the basis of considerable source base.

Отримано 27.08.2010